

A nómenklatúra, avagy az "oszd be és uralkodj" elve

Tudjuk jól, hogy a tudományos értekezéseknek is megvannak a maguk szabályai és szokásnormái. Ezeket mi messzemenően tiszteletben is szeretnénk tartani. Annak a ténynek tehát, hogy kötetünk alábbi rövid bevezetőjét kissé szokatlan kérdésfelvetéssel fogjuk indítani, ne tulajdonítson különösebb jelentőséget a Tisztelt Olvasó. Tudja be ezt egyszerűen a mi gyengeségünknek, hogy bár a tanulmányainkban igyekeztünk megfelelni a tudósi szereppel szemben támasztott, hűvös tárgyilagosságot kívánó követelménynek, nem tudtuk megállni, hogy legalább a bevezetőben ne mutassunk fel valamit röviden érzelmeinkből, értékeinkből is.

Gondolkozott-e már azon a Tisztelt Olvasó, vajon mit érezhetett az a bizonyos, gyakran emlegetett borjú, amikor rábámult arra a bizonyos új kapura?

Biztosan nem a pusztán újdonság volt az, ami ámulatba ejtette, hiszen új látványban addig is bőven lehetett része kint a mezőn vagy az úton hazafelé ballagva. Az "új kapu" talán szükséges, de semmiképpen sem elégséges feltétele lehetett borjúnk bámulásának. Kellott még valami más is! De mi? Talán nem tévedünk túl nagyot, ha azt állítjuk, hogy az igazán fontos mozzanat az új kapunak a régihez való viszonyában rejlett. Sokkal inkább az addig megkérdőjelezhetetlenül megszokott "rég" hirtelen ("forradalmi") változása állította meg a jámbor állatot, mint magának az "újnak" a feltűnése. Amikor reggel kiment a jó öreg régi kapun, talán még nem is volt "kapu-tudata". A kapu az istálló és a mező közötti út egy része lehetett csupán, talán a kerítés egy darabja. Az új kapu egy teljesen új viszony, a reflexió lehetőségét és - mint a megtorpanás és a bámulás mutatja - igényét váltotta ki a borjúból.

És amíg ott állt, a fejében egymást követhették a megválaszolatlan kérdések. "Mikor és miért...", "ki tette ezt...", "mi volt az a régi és mi van most itt helyette...", "hogyan történt", sőt, "hogyan történhetett mindez...", stb?

Nem biztos, hogy túl messzire jutott a válaszadásban, elvégre csak egy egyszerű borjúról szól a fáma. Mit is tudhatott szegény a világról? Ám a manapság körülöttünk zajló események arra intenek, hogy mi se legyünk túl büszkék kultúrfölényünkre. Ha ugyanis egy tapasztaltabb tehén is ott lett volna a közelben, a borjúra bökve akár a következőképpen is elbőgögte volna magát:

"bámul, mint szociológus a kelet-európai rendszerek bukásakor".

Mert és bizony-bizony: legyünk őszinték és valljuk be (együtt énekelve új időknek új dalosával):

"mi itt állunk és a szánk nyitva van..."

Itt állunk és nem értjük az egészet. Megtörtént az, amiről nem hittük, hogy megtörténhet. Eltűnt a rendszer. Eltűnt egy rendszer, amit igazából még meg sem tudunk nevezni. Mi volt ez? Kísérlet, mely bejárta a (fél)világot? Bolsevik társadalomszervezési kísérlet? Sztálinizmus? Szovjet-típusú társadalom? Államszocializmus vagy államkapitalizmus? Az állampárt pártállama? Szocializmus, létező szocializmus, létezett szocializmus vagy bürokratikus szocializmus? Minek nevezzük? Tessék választani! Az első ámulat után vagyunk, már lehet választani.

A választás joga persze ma már végre az Olvasóé! Hogy meg ne zavarjuk, mi sem itt fogunk a nagy elmélettel előrukkolni. Pusztán csak arra teszünk kísérletet, hogy a rendszer néhány, az uralom működése szempontjából fontosnak tartott jellemzőjét bemutassuk.

Akármilyen irányból indulva próbáljuk meg leírni, megérteni, megmagyarázni a vizsgálni kívánt politikai, gazdasági rend működését, előbb-utóbb találkozunk egy bűvös szóval, a nómenklatúra fogalmával, amely a rendszer egyik legfontosabb vonására mutat rá.

Többjelentésű fogalomról lévén szó, melyet nem egy diszciplína használ, nem árt, ha előzetesen rögzítjük annak általunk elfogadott értelmezését. Így tehát: definiáljuk a nómenklatúra fogalmát a pártszervek káderhatásköri listáinak rendszereként, ahol pártszerveken természetesen az "egypárt" különböző hierarchikus szintjein álló szervezeteket és - olykor bizony - személyeket, káderhatáskörön bármely adott - és elméletileg tetszőleges - szervezet bármely adott - és elméletileg tetszőleges - hierarchikus szinten lévő

beosztásával kapcsolatos kinevezési-felmentési illetve fegyelmezési jog feletti rendelkezést, míg listák rendszerén ezen beosztások adott módon strukturált halmazát értjük.

Meghatározásunk persze - tudjuk jól - inkább szabatos, mint könnyen emészthető. (Mentségünkre szolgálhat talán az a tény, hogy a definíciókra vonatkozóan is érvényesül egy bizonyos határozatlansági reláció, miszerint a definíciók érthetőségének és szabatoságának szorzata konstans, azaz minél szabatosabb egy meghatározás, annál kevésbé érthető és fordítva).

Hogy pontosan megérthessük, mit is jelent a nómenklatúra fogalma, bővebben ki kell térnünk arra kérdésre, miért és hogyan volt ez oly' fontos eszköz a bolsevik uralmi rend fenntartóinak kezében.

Mindenekelőtt meg kell említenünk azt a - modernizáció előrehaladtával - általánosan érvényesülő tendenciát, hogy ti. a modern társadalmak racionalitásigénye (amely leginkább a szakszerűség és hatékonyság iránti igény növekedésében nyilvánult meg) egyre kiterjedtebb körben szervezeti hierarchiákba szorította a legkülönbözőbb tartalmú, célú társadalmi cselekvéseket. A modern társadalom "tele lett" tehát uralmi hierarchiákkal illetve az ezeket alkotó legkülönfélébb beosztásokkal.

Ugyanígy volt ez természetesen a letűnt kelet-európai rendszerek esetében is, bár a magántulajdon megszüntetésével, s ezáltal a munkavállalás kötelezettségének általánossá válásával a beosztások kiterjedtsége és jelentősége alaposan megnőtt. Az egzisztenciája megteremtése végett lényegében mindenkinek valamilyen szervezetbe és így valamilyen beosztásba kellett tartoznia. A pártállam specifikuma mégsem elsősorban ebben a "beosztás-beosztódás terjedési" folyamatban, hanem inkább a szervezetek autonómiájának leszűkített mértékében kereshető. A nómenklatúra alkalmazása ugyanis - ebből a szempontból - azzal járt, hogy a más politikai rend esetén egyébként többé-kevésbé autonóm és autokefál szervezetek egyetlen hatalmas, kusza és - ami a leglényegesebb - "mindent és mindenkit egybefogó" hierarchiába tagozódtak be. Kialakult így egy monohierarchikus uralmi rend, amelyben a legkülönfélébb pozíciókba való bekerülés a kinevezés elve alapján történhetett csak meg. Ez persze csak a különböző szervezetek vezetőinél jelentett változást, hiszen az "alsóbb szintű" beosztásokba addig is és máshol is kinevezték a hivatalnokokat, munkavállalókat, de ez a változás mégis igen sokat jelentett. (A kinevezés elve alapján történő pozíciószerezés alól csak a nómenklatúra csúcsán álló párttestületek - a Központi Bizottság, a Politikai Bizottság és a Titkárság - tagjainak pozícióba jutása jelentett kivételt. Ezeket a posztokat tehát más elvek, szempontok alapján kell elemezni.) A pártszervek kinevezési hatásköre gyakorlatilag minden - bármilyen szempontból - fontos beosztásra kiterjedt.

De miért is volt fontos ez az egész? A válasz előtt röviden gondoljuk végig azt, milyenek voltak a rendszer tipikus hatalmi helyzetei, és ezekben milyen "erőforrásokra" támaszkodhattak a társadalmi cselekvésben résztvevők? Vegyük a hatalom olyan fontos forrásait, mint az erőszak-alkalmazás, a tudás (információ) és a tulajdon (gazdasági erőforrás) fölötti rendelkezés lehetőségei, illetve nézzük meg azt, hogy ezek milyen módon és mennyire kötődtek az adott rend hierarchikus beosztásaihoz.

Az adott uralmi rend erőszak-alkalmazási jogosítványait - ahogy a modern államokban mindenütt - a (párt)állami hierarchia meghatározott pozícióihoz kötötték, így ez a hatalomforrás egyértelműen - az adott rend keretein túlmutató, általánosabb okok miatt - csak beosztásokon keresztül volt elérhető illetve ellenőrizhető.

Részben hasonlókat állíthatunk a tudás uralmi rendbe való építésével, illetve a tudás és a hatalom viszonyával kapcsolatban. A modern állam az uralomgyakorlás eszköztárába a bürokráciák létrehozásával próbálta beépíteni a számára szükséges mértékű és formájú társadalmi tudásanyagot. Az információval mint hatalomforrással való rendelkezés tehát a bürokratikus hivatalok mint hierarchikus szervezetek beosztásaiban ülvén, s így csak az oda történő kinevezés esetén volt lehetséges. Ebben eddig még nincs semmi különös. A nómenklatúra érvényesítése ehhez képest annyiban jelentett változást, hogy az információ - az egyhierarchia beosztásaihoz rögzülve - a lehető legnagyobb mértékben monopolizálódott. Ezáltal pedig igen komoly hatalom koncentrációdott - természetesen nem a nómenklatúra csúcsán ülők, hanem a különböző apparátusok kezében (ezért jogos az apparátus hatalmáról szólni). Az információs szakadékból adódó hatalmi kiszolgáltatottság egyfelől tehát valóban - ahogy Weber mondta - az úri pozíciókat birtoklók "romantikus látszathatalmát" hozta létre. Volt azonban ennek a helyzetnek egy másik - az uralmat gyakorlók szempontjából sokkal fontosabb - következménye. A nómenklatúra gyakorlása révén ugyanis ki lehetett zárni az olyan alternatív tudásanyagok megjelenését a politikai uralom színteréről, melyekre támaszkodva esetleg új uralmi igényekkel lehetett volna fellépni a régi vezetőkkel szemben.

Ugyanilyen "megfontolások" alapján magyarázhatjuk a társadalom felé irányuló információk termelését, áramoltatását végző szervezetek (a tömegkommunikáció, az oktatás, a művészetek, részben a tudomány) vezető beosztásainak hatásköri listákra történt felvételét.

A magántulajdon megszüntetésével a talán legdirektebb hatalomforrás apadt el (ezt talán nem kell bővebben indokolnunk), ami persze korántsem jelentette azt, hogy a gazdasági javak, erőforrások, lehetőségek feletti rendelkezés hatalmi potenciáljáról illetve az ezek feletti rendelkezés módjáról ne kellene említést tennünk. Mindezek ugyanis - magántulajdon hiányában is - nyilvánvalóan léteztek a rendszerben. Ám mivel a rendelkezést biztosító pozíciók mind "nómenklatúrák" voltak, ezért a hatalommá történő konvertálás bármennyire is fontos volt a gazdasági cselekvések (illetve ezek megértése) szempontjából, az uralom változ(tat)ásához nem lehetett sosem elég - éppen a hatásköri jog mindig és mindenkit fenyegető léte miatt.

A legkülönbözőbb társadalmi szervezetek vezető posztjainak hatásköri jog alá vonása pedig azzal magyarázható, hogy ezáltal lehetett biztosítani azt, hogy önálló szervezeti (itt értsd: szervezett) cselekvés ne állhasson a nómenklatúra rendszerével szemben.

A különböző hatalomforrások tehát a nómenklatúra érvényesítésén keresztül, beosztásokba való bekerülés révén voltak kiaknázhatók. Ebben a rendszerben csak valamilyen - a hatásköri listán szereplő - pozíció adhatott akárkinek is hatalmat a társadalmi cselekvések során. A nómenklatúra kiépítésével és működtetésével gyakorlatilag nem volt olyan beosztás (és ezzel olyan személy), amelyet (és akit) ne lehetett volna valahogy "fentről" elérni. Ez a rend tehát kivételes hatalmat adott a "kinevezők" kezébe. Ezzel persze korántsem akarjuk azt állítani, hogy minden hatalom az uralom csúcsán lévő politikusok kezében összpontosult volna, sőt. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a felül levők több szempontból és több területen jelentős hatalmi deficittel rendelkeztek az "alárendeltjeikkel" szemben. A politikai uralom terén azonban nem így volt a helyzet, ott a mindenkori politikai vezetők szinte kizárólagos hatalommal bírtak - nagyon jelentős részben épp' a nómenklatúra érvényesítésén keresztül.

A bolsevik uralom a nómenklatúra létrehozásával tulajdonképpen egyfajta történelmi nívumot teremtett. Létrehozta azt a saját, csak rá jellemző hatalomgyakorlási elvét, amit röviden úgy fogalmazhatunk meg:

"oszd be és uralkodj!"

Az újfajta rendiség e legfőbb szervezőelve a modern társadalmakban szinte hihetetlen merevséget, uralmi stabilitást biztosított. Hogy miért bukott meg mégis a rendszer szinte egy pillanat alatt? Ez a következő megválaszolendő kérdés.

Ha igazunk van abban, hogy a nómenklatúrával így és ennyire gúzsba lehetett kötni egy társadalmat, akkor nem lehet érdektelen az a kérdés, kik voltak azok, akik felülről mozgatták ezt az egész rendszert, akik a legfőbb káderhatásköri jogokat gyakorolták? Ezt a kérdést járja körül néhány szempont szerint az alább következő három írás.

A kötet első tanulmánya a pártállam uralmi hierarchiájának csúcsán lévő, legfontosabb két hatalomgyakorló szerv, a Politikai Bizottság és a Titkárság testületére vonatkozó alapinformációkat, a testületek (különböző szempontok szerinti) összetételének alakulását illetve a két szerv közti viszony néhány jellemzőjét mutatja be. Röviden érvel amellett is, hogy a bolsevik uralmi rend "megkívánja" a vezér létét, tehát az uralom csúcsán három hatalmi tényezőt kell figyelembe venni: a Politikai Bizottságot, a Titkárságot és az első titkárt.

A másodikra közölt tanulmány a különböző központi párttestületek által hozott határozatok adott szempontú elemzésével egyrészt a felsőbb pártszervek hatalmi hierarchiában elfoglalt helyét mutatja be, másrészt rámutat arra, hogy a határozatok előkészítéséért-előterjesztéséért felelős osztályoknak is erősen eltérő a hatalmi súlya.

A harmadik írás a párt két vezető testületébe bekerült politikusok életútjait elemezve karriertípusokat, tipikus felemelkedési, előrelépési útvonalakat, mobilitási csatornákat próbál meg elkülöníteni.

A kiadványunkban szereplő tanulmányok az American Association for the Advancement of Slavic Studies (AAASS) 1990. október 18-21. között, Washingtonban tartott, éves konferenciájára készültek.

Budapest, 1990 tele